

W kierunku *Disability Studies* – rozwój badań nad niepełnosprawnością i osobami z niepełnosprawnościami

Grzegorz Całek

<https://orcid.org/0000-0002-0952-4826>
Uniwersytet Warszawski

Jakub Niedbalski

<https://orcid.org/0000-0002-2803-7628>
Uniwersytet Łódzki

Dorota Żuchowska-Skiba

<https://orcid.org/0000-0002-8198-9900>
AGH, Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

Niepełnosprawność jest zjawiskiem złożonym. Z jednej strony ma charakter biologiczny, gdyż wynika z obiektywnie istniejących mierzalnych deficytów o charakterze fizycznym, zmysłowym i psychicznym, które utrudniają jednostce funkcjonowanie w społeczeństwie. Z drugiej strony jest wynikiem barier i ograniczeń tkwiących w organizacji społeczeństwa oraz efektem powszechnie podzielanych norm i wartości, które wyznaczają dostęp do niektórych aktywności społecznych osobom z niepełnosprawnościami (por. Gąciarz 2014: 19–20). Ta dwoista natura niepełnosprawności znajduje odzwierciedlenie w perspektywach teoretyczno-badawczych zajmujących się tym zjawiskiem. Analizując sposoby ukazywania niepełnosprawności i osób z niepełnosprawnościami w refleksji naukowej, można zauważyć, że na przestrzeni XX i XXI w. ulegały one istotnym zmianom.

Z punktu widzenia rozwoju refleksji nad niepełnosprawnością w obszarze nauk społecznych ważną rolę odegrała koncepcja zdrowia i choroby Talcota Parsonsa (Bartnes, Olivier 1993), zgodnie z którą pojęcie choroby zarówno długoterminowej, jak i krótkoterminowej określane było jako dewiacja, gdyż uniemożliwiała jednostce wykonywanie ról zgodnie z oczekiwaniami społecznymi. Wymagało to od społeczeństwa wypracowania mechanizmów kontroli funkcjonowania osób chorych w sposób, który nie zaburzałby działania podstawowych struktur społecznych i nie zagrażał organizacji społeczeństwa. Taką rolę pełniła w tej koncepcji teoretycznej medycyna. Nadawała ona osobom niemożącym wypełniać obowiązków i realizować niektórych aktywności specjalne uprawnienia i obowiązki, wynikające z ich stanu zdrowia. Mechanizm ten doprowadził do powstania koncepcji funkcjonalnej roli chorego, zgodnie z którą zwalniano osobę chorą z pełnionych ról i wykonywanych zadań i zobowiązywano ją do szukania profesjonalnej pomocy w celu jak najszybszego powrotu do zdrowia (Parsons 1969: 231–240). Koncepcja ta ugruntowała tendencję do medykalizacji niepełnosprawności rozumianej jako proces, w którym problemy społeczne zostają zdefiniowane w perspektywie medycznej i stają się problemami zdrowotnymi (Conrad 1992: 209). Przyjęcie takiego podejścia w odniesieniu do zjawiska niepełnosprawności powodowało wykluczenie osób z niepełnosprawnościami z głównego nurtu życia społecznego, ze względu ich na ograniczone możliwości do prawidłowego wypełniania swoich ról i wynikających z nich zadań (por. Bartnes 2013, Barnes 2002). W rezultacie medycyna stała się w tym okresie podstawowym narzędziem kontroli społecznej nad osobami niepełnosprawnymi (Abberley 2006: 17).

Współcześnie, zdaniem Deborah A. Stone (1984: 140), rola medycyny w odniesieniu do niepełnosprawności nadal ma istotne znaczenie w kształtowaniu polityki społecznej. Ze względu na niewystarczające środki finansowe w sektorze służby zdrowia państwo próbuje ograniczyć dostęp do świadczeń społecznych osobom, które mogą się o nie starać na przykład ze względu na zły stan zdrowie czy niezdolność do samodzielnego funkcjonowania. Medycyna dostarcza mierzalnych, obiektywnych kryteriów umożliwiających stwierdzenie niepełnosprawności i określenie jej stopnia, co pozwala ograniczać przyznawanie świadczeń osobom, które spełniają wymagane warunki (Gąciarz 2014: 19). W takim ujęciu niepełnosprawność jest traktowana jako kwestia socjalna prowadząca do ubóstwa, co uzasadnia podejmowanie przez państwo działań na rzecz ochrony ekonomicznej tej kategorii dzięki systemom transferu środków publicznych w formie różnej

go rodzaju zapomóg, rent i dodatków oraz zapewnienia publicznych usług medycznych i wspierających (Golinowska 2012: 2).

Inny nurt w naukowej refleksji nad niepełnosprawnością, rozwijany na gruncie nauk społecznych, skupiał się na kulturowo-społecznych aspektach tego zjawiska. Badanie niepełnosprawności koncentrowało się na ukazywaniu relacji osób z niepełnosprawnościami ze sprawnym otoczeniem (Hunt 1966: 146). Do badania wykorzystywano metody etnograficzne, fenomenologiczne i analizy o charakterze międzykulturowym (McDermott 1995; Senghas 2002). Badania Ruth Benedict na temat postrzegania epilepsji w różnych kulturach były jednymi z pierwszych przeprowadzonych w tej perspektywie (Benedict 1934). W tym nurcie badawczym kluczową rolę odgrywało społecznie podzielane postrzeganie normalności (Barnes 2010: 20). Osoby z niepełnosprawnościami były wykluczane z głównego nurtu życia społecznego, bowiem wykraczały poza powszechnie podzielane normy i wartości, w pewien sposób dezorganizowały życie społeczne przez swoją odmienność, co prowadziło do ich marginalizacji (Stiker 1999: 3). Powodowało to nadawanie im etykiety osoby niewygodnej, niezdolnej do funkcjonowania w normalnym społeczeństwie i stawało się podstawą do przypisania wszystkich negatywnych cech i postaw społecznych (Douglas 2007: 133–134).

W ten nurt refleksji wpisuje się teoria piętna autorstwa Ervinga Goffmana (2005). Opisuje ona proces napiętnowania osób, które nie mieszczą się w społecznie i kulturowo wyznaczonej normie (Goffman 2005: 34). To, że są one naznaczone piętnem ze względu na posiadanie cech, które odróżniają je od innych, sprawia, że budzą niechęć i są traktowane jako gorsze. Pozwala to usuwać je na margines społeczeństwa, co jest tłumaczone potencjalnym zagrożeniem, jakie reprezentują dla funkcjonowania społeczeństwa (Goffman 2005: 35).

Inną perspektywę myślenia o niepełnosprawności i przemianach w pozycji osób z niepełnosprawnościami w społeczeństwie prezentowała szkoła materialistyczna. Zrywała ona z medycznym modelem niepełnosprawności, który koncentrował się wyłącznie na jej biologicznych aspektach, skupiając się na dysfunkcjach o charakterze fizycznym, psychicznym lub zmysłowym, uniemożliwiających jednostkom funkcjonowanie w społeczeństwie na takich samych zasadach jak osoby sprawne (Goodley 2011: 6). W to miejsce wprowadzony został nowy społeczny model niepełnosprawności, którego istotą było umieszczenie jej w sferze relacji pomiędzy osobą niepełnosprawną a otoczeniem społecznym. Pozwoliło to dostrzec problemy związane z istnieniem barier w otoczeniu fizycznym i społecznym oraz kulturowym, uniemożliwiających pełną integrację osób z niepełnosprawnościami (Barnes 2012: 18; Oliver 1990: 24). Zgodnie z tym podejściem niepełnosprawność była definiowana jako konstrukt społeczny powstający pod wpływem czynników społeczno-politycznych, ekonomicznych i kulturowych w toku procesów zachodzących w rozwoju cywilizacyjnym społeczeństw (Lang 2001: 8; Finkelstein 1980).

Z krytyki definiowania niepełnosprawności w kategoriach społecznych wyrosła szkoła poststrukturalnej refleksji nad tym zjawiskiem, która za największą wadę społecznego modelu niepełnosprawności uznała pominięcie kategorii ciała w definiowaniu niepełnosprawności (Hughes 2002). Zdaniem badaczy tworzących ten nurt refleksji nad niepełnosprawnością włączenie tematyki ciała uzupełniało model społeczny i wzmacniało jego

potencjał wyjaśniający (Hughes, Paterson 1997: 326). W związku z tym postulowali oni włączenie osobistego doświadczenia fizycznych lub psychicznych deficytów przez osoby z niepełnosprawnościami do definiowania niepełnosprawności i badania tego zjawiska, uznając, że niepełnosprawność jest konstruowana społecznie, ale istotną rolę odgrywa też niepełnosprawne ciało (Crow 1996: 68).

Kolejna perspektywa teoretyczno-badawcza, która odegrała istotną rolę w analizie niepełnosprawności, wyrastała z teorii krytycznej. Dała ona początek podejściu teoretyczno-badawczemu określanemu jako *Critical Disability Studies* (Meekosha, Shuttleworth 2009; Vehmas, Watson 2014). Koncentrowało się ono na badaniu norm społecznych, które definiują określone atrybuty jednostek jako deficyty stanowiące podstawę do procesów stygmatyzacji, a w konsekwencji wykluczenia z głównego nurtu życia społecznego (Schalk 2017). W ten kierunek myślenia wpisuje się również nurt krytycznego realizmu w badaniach nad niepełnosprawnością, który zakwestionował dychotomiczny podział na społeczne i medyczne postrzeganie niepełnosprawności, uważając, że jest on sztuczny, gdyż doświadczenie niepełnosprawności ma jednocześnie charakter biologiczny i społeczny. Zdaniem Toma Shakespeare'a i Nicka Watsona (2002), w badaniach nad niepełnosprawnością obok elementów społecznych, kulturowych powinny być uwzględniane również kwestie medyczne. W ramach tego podejścia teoretyczno-badawczego model społeczny został skrytykowany za zbyt radykalne wykreślenie na poziomie analitycznym znaczenia interwencji medycznych i leczenia w refleksji nad funkcjonowaniem osób z niepełnosprawnościami, które nie zawsze mają opresyjny charakter i w niektórych przypadkach są niezbędne. Jednocześnie jednak podejście to mocno podkreślało, że największy nacisk powinien być położony na przeciwdziałanie dyskryminacji w wykluczenia w szerokim społecznym kontekście. W związku z tym interwencje na poziomie fizycznym, psychologicznym, środowiskowym i społeczno-politycznym powinny być podejmowane wtedy, gdy prowadzą do podniesienia jakości życia osób niepełnosprawnych, ale nie mogą zastąpić one działań zorientowanych na całościową zmianę społeczną polegającą na usuwaniu barier uniemożliwiających pełne uczestnictwo osób niepełnosprawnych w życiu społecznym (Shakespeare, Watson 2002: 24).

Wielość podejść metodologicznych i paradygmatów teoretycznych spowodowała wyodrębnienie się nowej dyscypliny określanej jako *Disability Studies*, która zakłada interdyscyplinarny charakter badań nad niepełnosprawnością (por. Goodley i in., 2012; Watson i in., 2012). Ma to wyraźne uzasadnienie, gdyż rozwój refleksji naukowej nad postrzeganiem niepełnosprawności pokazuje, że dziś trudno wyjaśniać to zjawisko za pomocą pojedynczego ujęcia teoretycznego i analizować w jednej perspektywie badawczej (Retief, Letšosa 2018; Ruby, Reid 2009). Spojrzenie na niepełnosprawność z różnych perspektyw pozwala na zrozumienie tego zjawiska oraz umożliwia kompleksowe ukazanie położenia osób z niepełnosprawnościami w społeczeństwie. Wymusza to na badaczach przyjmowanie interdyscyplinarnej perspektywy i korzystanie z metodologii wypracowanych przez pedagogikę, psychologię, nauki medyczne oraz nauki socjologiczne.

W taki nurt badań wpisuje się ta monografia, która ma na celu ukazanie kierunków badań nad niepełnosprawnością prowadzonych dziś w Polsce przez przedstawicieli różnych dyscyplin i subdyscyplin naukowych. Została ona podzielona na trzy części.

Pierwszą część, w której zaprezentowane zostały teoretyczne perspektywy spojrzenia na zjawisko niepełnosprawności rozpoczyna rozdział autorstwa Zbigniewa Głęba pod tytułem „Zrozumieć innego – socjologia wiedzy jako perspektywa badawcza dla *Disability Studies*”. Ukazane w nim zostały możliwości zastosowania klasycznej socjologii wiedzy do analizy debaty publicznej na temat niepełnosprawności w Polsce. Przyjęcie takiej perspektywy, zdaniem autora, pozwala na zidentyfikowanie podmiotów zaangażowanych w dyskusję wokół kwestii istotnych dla osób z niepełnosprawnościami oraz umożliwia dokonanie analizy proponowanych przez nie zmian. W kolejnym rozdziale zatytułowanym „Dyskursywne konstrukcje niepełnosprawności. Dyskurs jako narzędzie dominacji, wykluczenia, emancypacji i kreowania tożsamości osób z niepełnosprawnością” Agnieszka Woynarowska ukazuje potencjał wykorzystania poststrukturalnych koncepcji dyskursu w obszarze studiów o niepełnosprawności. Zastosowanie krytycznej analizy dyskursu umożliwia odkrycie znaczeń nadawanym procesom włączenia, wykluczenia i stygmatyzacji oraz pozwala odtworzyć wynikające z nich praktyki społeczne, dzięki czemu możliwe jest ukazanie procesów kreowania tożsamości osób z niepełnosprawnościami we współczesnych społeczeństwach. Rozdział trzeci – „Znaczenie badań pogranicza w kontekście badań o niepełnosprawności” autorstwa Mileny Trojanowskiej przedstawia teoretyczne, metodologiczne i aplikacyjne założenia badania pogranicza i ukazuje możliwości ich zastosowania w analizie zjawiska niepełnosprawności. Kolejny rozdział autorstwa Jolanty Rzeźnickiej-Krupy, pod tytułem „Performatywny wymiar studiów o niepełnosprawności: badania na pograniczu nauk społecznych, humanistyki i sztuki”, ukazuje możliwości badania niepełnosprawności w perspektywie krytycznie zorientowanych badań na pograniczu nauk społecznych, humanistyki i sztuki. W rozdziale tym przedstawione zostały wybrane metodologie inspirowane głównie filozofią nowego realizmu oraz przykłady realizowanych w Polsce badań performatywnych na pograniczu sztuki i niepełnosprawności. Ostatni rozdział w tej części autorstwa Marii Stojkow pod tytułem „Czy niepełnosprawność zawsze znaczy to samo? – analiza wpływu kultury na rozumienie niepełnosprawności” podejmuje kwestie rozumienia niepełnosprawności w różnych kulturach i wskazuje na konieczność badania niepełnosprawności z uwzględnieniem kontekstu etnicznego. Zdaniem autorki poznanie różnic kulturowych w postrzeganiu niepełnosprawności nabiera szczególnie istotnego znaczenia dziś, wraz ze zmieniającą się sytuacją polityczną i społeczną, która jest konsekwencją migracji na szeroką skalę, co sprawia, że homogeniczne dotąd społeczeństwa różnicują się, a procesy wykluczenia i stygmatyzacji osób z niepełnosprawnościami zaczynają nabierać nowego, dotąd nieznanego charakteru w społeczeństwach przyjmujących migrantów.

Druga część książki podejmuje kwestie metodologiczne badań nad niepełnosprawnością. Rozpoczyna ją rozdział autorstwa Joanny Sztobryn-Giercuszkiewicz „Badać – nie wykluczając. Rozważania nad metodologią dostępności”, w którym kwestie organizacji badań osób z różnymi niepełnosprawnościami podjęte zostały w sposób uniwersalny, dostępny dla wszystkich. Analizując różne techniki i narzędzia badawcze, autorka wskazuje bariery, na jakie może się natknąć badacz w przypadku konkretnych niepełnosprawności i pokazuje możliwości ich zniwelowania. W kolejnym rozdziale zatytułowanym „Zastosowanie metod jakościowych w badaniach osób z niepełnosprawnością – przykład

etnografii opartej na procedurach metodologii teorii ugruntowanej” Jakub Niedbalski przedstawia korzyści płynące z zastosowania metod jakościowych do badania osób z niepełnosprawnościami. Przyjęcie podejścia jakościowego pozwala na dostosowanie strategii badawczej do specyfiki obszaru badań oraz pogłębioną analizę danych empirycznych, co umożliwi ukazanie rzeczywistego obrazu badanego środowiska. W dalszej części autor prezentuje potencjał zastosowania metodologii teorii ugruntowanej oraz etnografii w badaniu zjawiska niepełnosprawności. Następnym rozdziałem autorstwa Celiny Kameckiej-Antczak, Mateusza Szafrąńskiego i Klaudii Was pod tytułem „Wyzwania dla badań łączących osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Doświadczenia własne” ukazane są problemy związane z prowadzeniem partycypacyjnych badań naukowych w rzeczywistości polskiej szkoły specjalnej wśród osób z niepełnosprawnością intelektualną. Rozdział dziesiąty zatytułowany „Zastosowanie metodologii konstruktywistycznej teorii ugruntowanej do analizy światów społecznych osób głuchoniewidomych” pozwala Tomaszowi Kasprzakowi przybliżyć zastosowanie metodologii konstruktywistycznej teorii ugruntowanej Kathy Charmaz w badaniu osób głuchoniewidomych. Kolejny rozdział – „Mniej obrazów, więcej słów. Dostępność konferencji naukowych dla osób z dysfunkcją wzroku” autorstwa Kamili Albin jest poświęcony kwestiom abeizmu w przestrzeni akademickiej. Autorka dokonuje analizy barier, jakie mogą napotkać osoby z niepełnosprawnością wzroku w pracy naukowej w obszarach: rejestracji na konferencję, korzystania z materiałów konferencyjnych rozdawanych w wersji papierowej i elektronicznej oraz funkcjonowania w przestrzeni konferencyjnej.

Ostatnia część ma charakter praktyczny i ukazuje możliwości wykorzystania w prowadzonych badaniach koncepcji teoretycznych i podejść metodologicznych do badania niepełnosprawności. Tę część rozpoczyna rozdział autorstwa Tomasza Masłyka pod tytułem „Deficyt wsparcia społecznego – osoby niepełnosprawne w nieformalnych sieciach społecznych”, który ukazuje naturę nieformalnych sieci społecznych w kontekście wsparcia społecznego osób z niepełnosprawnościami, co pozwala na zaprezentowanie wpływu niepełnosprawności oraz specyfiki sieci społecznych na subiektywnie odczuwany deficyt wsparcia społecznego wśród tej kategorii społecznej. W następnym rozdziale zatytułowanym „Wykluczenie cyfrowe osób z niepełnosprawnościami – perspektywy badawcze” Dorota Żuchowska-Skiba podejmuje tematykę dostępności nowych technologii dla osób z niepełnosprawnościami w perspektywie koncepcji nierówności cyfrowych. Natomiast Wojciech Mankowski w rozdziale pod tytułem „Znaczenie studiowania dla osób z niepełnosprawnością” pokazuje znaczenie studiowania dla osób z niepełnosprawnościami oraz ukazuje, jak studenci z niepełnosprawnością postrzegani są zarówno przez osoby pełnosprawne, jak i niepełnosprawne. Następnym rozdziałem – „Wchodzenie niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych na rynek pracy” autorstwa Elżbiety Zakrzewskiej-Manterys dotyczy sytuacji zatrudnieniowej niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych. Autorka ukazuje sytuację niepełnosprawnych studentów oraz analizuje aktywności podejmowane przez uczelniane Biura ds. Osób Niepełnosprawnych (BON). Na tym tle przedstawia trendy związane z zatrudnianiem niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych, a w dalszej części rozdziału omawia realizowane w ostatnich latach programy aktywizujące. Artykuł kończy studium przypadku pokazujące doświadczenia niepeł-

nosprawnej absolwentki poszukującej pracy. Rafał Maciąg w rozdziale „Stygmatyzacja osób z niepełnosprawnościami w procesie edukacji” w perspektywie medycznego modelu niepełnosprawności opisuje dwa przypadki stygmatyzacji i wykluczenia osób, które swoim zachowaniem nie mieściły się w przyjętej powszechnie normie społecznej. Autor podkreśla, że podstawą odrzucenia lub gorszego traktowania tych osób była diagnoza medyczna, co pokazuje, jak mocno w świadomości potocznej ugruntowany jest podział na zdrowych i chorych. W rozdziale „Niepełnosprawni seniorzy – problemy operacjonalizacji pojęcia” Joanna Wojtyńska podejmuje tematykę związaną z operacjonalizacją pojęć „starość” i „niepełnosprawność” na potrzeby badań. Autorka dokonuje krytycznej analizy kryteriów definiowania tych pojęć w literaturze przedmiotu oraz kryteriów stosowanych w badaniach poświęconych tej grupie osób. Rozdział kończy porównanie statystyk określających populację niepełnosprawnych seniorów w zależności od przyjętego kryterium niepełnosprawności. W kolejnym rozdziale zatytułowanym „Wyznaczniki kształtowania się tożsamości psychospołecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym” Klaudia Izabela Majewska porusza kwestie kształtowania się tożsamości psychospołecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną. Autorka, dzięki przeprowadzeniu badań ankietowych oraz wywiadów wśród dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym, ukazuje wpływ czynników psychologicznych i społecznych, które odgrywają ważną rolę w formowaniu tożsamości wśród osób z tym rodzajem niepełnosprawności.

Oddając monografię szerokiemu gronu czytelników mamy nadzieję, że wzbogaci ona refleksję naukową nad niepełnosprawnością oraz przyczyni się do lepszego zrozumienia złożoności tego zjawiska i sposobów jej społecznego postrzegania, a także do lepszego zrozumienia procesów wykluczenia i stygmatyzacji osób z niepełnosprawnościami.

BIBLIOGRAFIA

- Abberley, Paul (2006). *The Concept of Oppression and the Development of a Social Theory of Disability*. W: Len Barton (red.). *Overcoming Disabling Barriers*. London–New York: Routledge, s. 21–36.
- Barnes, Colin, Oliver, Michael, Barton, Len (2002). *Introduction*. W: Colin Barnes, Michael Oliver, Len Barton (red.). *Disability Studies Today*. Cambridge: Polity Press, s. 1–17.
- Barnes, Colin, Oliver, Michael (1993). *Disability: a Sociological Phenomenon Ignored by Sociologists*. Leeds: University of Leeds.
- Barnes, Colin (2012). *Understanding the Social Model of Disability: Past, Present and Future*. W: Nick Watson, Allan Roulstone, Carol Thomas (red.). *Routledge Handbook of Disability Studies*. London–New York: Routledge, s. 12–29.
- Barnes, Colin (2013). *Disability Studies and the Academy – Past, Present and Future*. „Ars Vivendi Journal”, 4, s. 3–12.

- Barnes, Colin (2010). *A Brief History of Discrimination and Disabled People*. W: David J. Lennard (red.). *The Disability Studies Reader*. New York–London: Routledge, s. 20–32.
- Conrad, Peter (1992). *Medicalization and Social Control*. „Annual Review of Sociology”, 18, s. 209–232.
- Crow, Liz (1996). *Including all our Lives; Renewing the Social Model of Disability*. W: Colin Barnes, George Mercer (red.). *Exploring the Divide*. Leeds: The Disability Press, s. 55–72.
- Douglas, Mary (2007). *Czystość i zmaza*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Finkelstein, Vick (1980). *Attitudes and Disabled People*. New York, NY: World Rehabilitation Fund.
- Benedict, Ruth (1934). *Anthropology and the Abnormal*. „The Journal of General Psychiatry”, 10, s. 59–80.
- Gąciarz, Barbara (2014). *Przemysłać niepełnosprawność na nowo. Od instytucji państwa opiekuńczego do integracji i aktywizacji społecznej*. „Studia Socjologiczne”, 3, s. 15–42.
- Goffman, Erving (2005). *Piętno, czyli rozważania o zranionej tożsamości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Golinowska, Stanisława (2012). *Demedykalizacja niepełnosprawności i jej konsekwencje instytucjonalne*. „Polityka Społeczna”. Numer monograficzny. *Zdrowie, sprawność i aktywność starzejącej się populacji*, s. 2–6.
- Goodley, Dan, Hughes, Bill, Davis, Lenard (red.) (2012). *Disability and Social Theory*. London: Palgrave Macmillan.
- Goodley, Dan (2011). *Disability Studies: An Inter-disciplinary Introduction*. London: Sage.
- Hughes, Bill, Paterson, Kevin (1997). *The Social Model of Disability and the Disappearing Body: Towards a Sociology of Impairment*. „Disability and Society”, 12(3), s. 325–340.
- Hughes, Bill (2002). *Disability and the Body*. W: Colin Barnes, Michael Oliver, Len Barton (red.). *Disability Studies Today*. Cambridge: Polity Press, s. 58–76.
- Hunt, Paul (1966). *A Critical Condition*. W: Paul Hunt (red.). *Stigma: the Experience of Disability*. London, Geoffrey Chapman, s. 145–159.
- Lang, Raymond (2001). *The Development and Critique of the Social of Disability*. <https://www.ucl.ac.uk/epidemiology-health-care/sites/iehc/files/wp-3.pdf> (dostęp: 20.12.2018).
- McDermott, Ray. Herve, Verenne (1995). *Culture as Disability*. „Anthropology and Education Quarterly”, 26(3), s. 324–348.
- Oliver, Michael. (1990). *The Politics of Disablement: A Sociological Approach*, London: Macmillan Press Ltd.
- Parsons, Talcott (1969). *Struktura społeczna a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Retief, Marno, Letšosa, Rantoa (2018). *Models of Disability: A Brief Overview*, „HTS Theologies Studies/Theological Studies”, 74(1), s. 1–8.
- Reid-Cunningham, Allison Ruby (2009). *Anthropological Theories of Disability*, „Journal of Human Behavior in the Social Environment”, 19(1), s. 99–111.

- Senghas, Richard J., Monaghan, Leila (2002). *Signs of Their Times: Deaf Communities and the Culture of Language*. „Annual Review of Anthropology”, 31, s. 69–97.
- Shakespeare, Tom, Watson, Nicholas (2002). *The Social Model of Disability: an Outdated Ideology?* „Research in Social Science and Disability”, 2, s. 9–28.
- Stiker, Henri-Jacques (1999). *A History of Disability*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Stone, Deborah A. (1984). *The Disabled State*. Basingstoke: Macmillan.
- Watson, Nick, Roulstone, Alan, Thomas, Carol (red.) (2012). *Routledge Handbook of Disability Studies*. Abingdon: Routledge.
- Vehmas, Simo, Watson, Nicholas (2014). *Moral Wrongs, Disadvantages and Disability: a Critique of Critical Disability Studies*. „Disability and Society”, 29(4), s. 638–650.
- Meekosha, Helen, Shuttleworth, Russell (2009). *What’s so ‘Critical’ about Critical Disability Studies?* „Australian Journal of Human Rights”, 15(1), s. 47–75.
- Schalk, Sami (2017). *Critical Disability Studies as Methodology*, „Lateral” 6.1. <https://csa-lateral.org/issue/6-1/forum-alt-humanities-critical-disability-studies-methodology-schalk/> (dostęp: 11.11.2019).